

HAJM, FAZO VA MATERIALLIK

Xudoyberdiyev Mirolim Iskandar o'g'li

*A.Qodiriy nomidagi JDPI, Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi
kafedrasi o'qituvchisi, Jizzax, O'zbekiston
e-mail:mirolimxudoyberdiyev@gmail.com*

***Annotatsiya.** Dastgohli rangtasvirda rassom g'oyasi turli xil tasviriy vositalar orqali namoyon bo'ladi, ular hajm, moddiylik, fazo va ranglar majmuasi. Shuning uchun eng avvalo dastgohli rangtasvirni oddiy haqqoniy tili, uning nazariy asoslari va amaliy xususiyatlarini muhokama qilib chiqamiz.*

***Kalit so'zlar:** natryumort, manzaram hajm, fazo, perspektiva tus, tekislik, yorug'-soya, refleks, borliq, materiallik.*

***

***Annotation.**In bench painting, the artist's idea is expressed through a variety of visual aids: size, materiality, space and color scheme. Therefore, first of all, we will discuss the simple real language of bench painting, its theoretical foundations and practical features.*

***Key words:** still life, landscape size, space, perspective, plane, light-shadow, reflex, being, material.*

Dastgohli rangtasvirda rassom g'oyasi turli xil tasviriy vositalar orqali namoyon bo'ladi, ular hajm, moddiylik, fazo va ranglar majmuasi. Shuning uchun eng avvalo dastgohli rangtasvirni oddiy haqqoniy tili, uning nazariy asoslari va amaliy xususiyatlarini muhokama qilib chiqamiz.

Hajm. Buyumning fazoviy tekislikdagi uch o'lchamli tasviri, eng avvalo perspektivaning va konstruktiv qurilishini to'g'ri hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Tekislikda shakl hajmini tasvirlash qoidalariga to'g'ri amal qilib qalamda ifodalash jarayonida buyumdagi yorug'likning eng kuchli nuqtasi, yorug'lik, yarim soya, aks soya, shaxsiy va tushayotgan soyalarni mohirona ko'rsata olish muhimdir. Buyum hajmini tasvirlashda mo'yqalamda ham qalamdagidek qoyilmaqom qilib ko'rsata olish juda zarur. Tekislikdagi to'g'ri qirrali shakllardagi «shtrix»lar to'g'ri va parallel, silindr, konus va sharsimon shakllarda esa, chiziqcha yoysimon yo'nalishda berilishi maqsadga muvofiqdir.

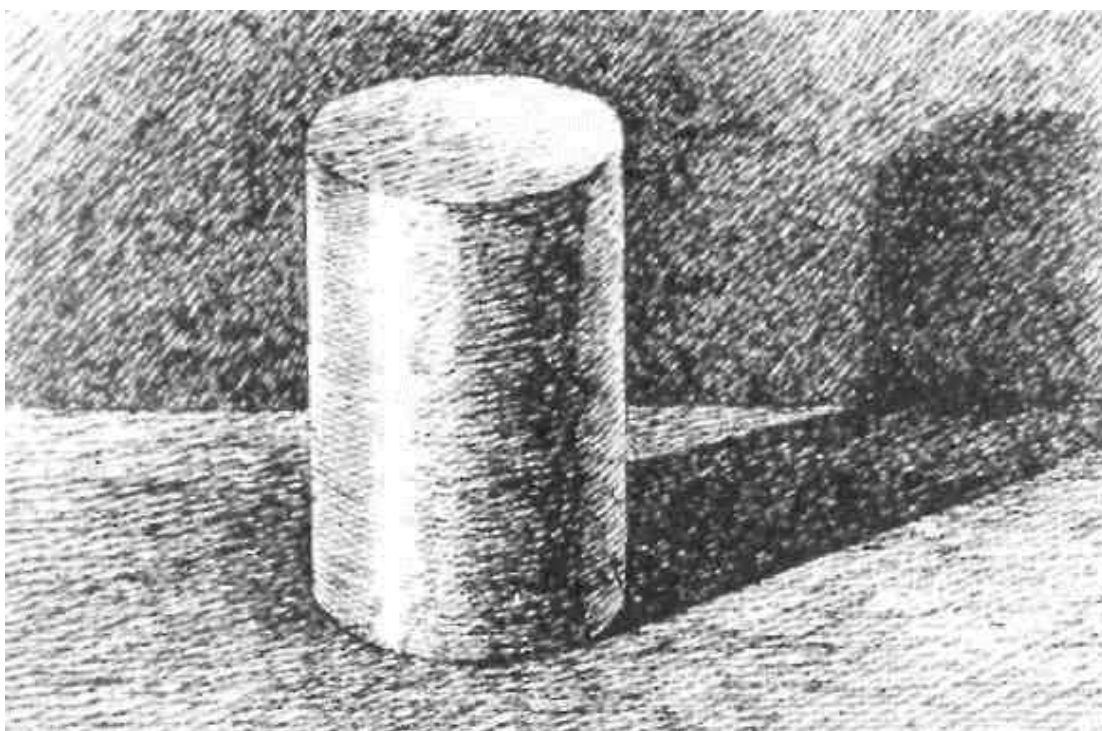
Turli hajmga ega bo'lgan buyumlar tekis yoki notekis satxga ega, ularga tushayotgan yorug'lik ham har xil bo'ladi. Buyumlarga tushayotgan yorug'lik nuri darajasi, yorug'lik tushayotgan joy bilan buyum orasidagi masofaga bog'liq. Buyumdan yorug'lik manbai qanchalik uzoq bo'lsa, shunchalik kuchsiz va aksincha qanchalik yaqin bo'lsa nuri shu qadar kuchli tushadi.

Satxlarga tushayotgan yorug'lik darajasining kuchi uning tushish burchagiga ham bog'liq. Tushayotgan yorug'lik perpendikulyar (tik) bo'lsa, u yanada

yorug`roq va tiniqroq, satxga tushayotgan nurning sinishi qanchalik kuchli bo`lsa, yorug`lik ham xiraroq bo`lib tushadi.

Tushayotgan yorug`lik kuchi buyumning sath xususiyati fakturasi (materialligi) va rangiga ham bog`liq: silliq va yaltiroq buyumlar yorug`likni kuchli, g`adir-budir bo`lsa xiraroq aks ettiradi. Buyumning rangi to`q tusda bo`lsa, u yorug`likni o`ziga yutib, nurni kam aks ettiradi. Juda to`q tusda va o`ta och tusda bo`lgan buyumlardagi soya-yorug`ning taralish chegarasini sezish juda mushkul, chunki inson ko`zlari bu nozik o`zgarishlarni aniq sezish qobiliyatiga ega emas.

Buyumlarga tushayotgan yorug`lik nurlarini chuqur tahlil etib, tasvirlashning dastlabki saboqlarini egallashda gipsli geometrik jismlardan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Yorug`-soya qonuniyati.

Gipsli geometrik jismlarda (kub, shar, silindr, konus, prizma) kundalik turmushimizda uchraydigan barcha uy-ro`zg`or buyumlari asosi mujassamlashgan. Kub, prizma, silindr, konus va sharlarga tushayotgan yorug`lik nurlari qonuniyatlarini o`rganib tasvirlash, qolgan barcha oddiy va murakkab shakllardagi buyumlarni tasvirlashga puxta zamin yaratadi. Demak, biror-bir buyumni chizishga kirishishdan avval, uning asosiy o`ziga xos belgilarini tushunish zarur. Agar buyum sharga o`xshash bo`lsa, demak sharsimon buyumning asosida sharni tasavvur etib, unga ishlatiladigan shtrixlarni yoysimon yo`nalishda berish zarur. Har qanday murakkab buyum shaklini ifodalash ularni oddiy geometrik shakllar bilan taqqoslash, solishtirish hamda yorug`-soya orqali hajmlarini tasvirlash maqsadga muvofiqdir.

Shaklning hajmdorligi va yorug`-soyasi tabiiy sharoitdagi yorug`likda yaxshi ko`rinadi. Geometrik shakllarni hajmini aniq ko`rsatish uchun qo`yiladigan yorug`lik manbai yon tomondan yaqinroq qilib tushiriladi, shaklning soya tomoniga esa yorqinroq mato qo`yilishi tasvirni chiroyli va aniq bo`lishiga olib keladi.

Buyumning yorug`lik tushmasdan soyada qolgan qismidagi soya shaxsiy soya, yorug`lik tushayotgan qismi esa yorug`lik deb ataladi.

Yorug`likdan asta-sekinlik bilan soyaga o`tish joyi silindr va sharlarda yarim – soya deb ataladi.

Murakkab gips rozetkalar yarim soyada aniqroq ko`rinadi, soyada esa uning aniqligi pasayadi. To`g`ri tushayotgan nur buyumning qaysi bo`lagiga tushmasa o`sha qismidagi quyuq soya shaxsiy soya deb ataladi. Buyumdan tushayotgan soya bilan shaxsiy soyaning farqi uncha katta emas. Buyumdan tushayotgan soya buyumga qanchalik yaqin bo`lsa u shunchalik to`q tusda bo`ladi. Atrof muhitdagi buyumlardan, asosiy buyumning soyasiga tushayotgan yorug`lik nuri buyumda refleksi (aks shu`lani) hosil qiladi.

Reflekslar nafaqat soyani o`zgartiradi, balki o`zining rang-barang tuslarini ham taratadi.

Buyumga tushayotgan yorug`likning eng kuchli nuqtasi blik (shu`la) deb ataladi. Yaltiroq buyumlarda «blik»lar va «refleks»lar tiniq va aniq chegaraga egadir, xira, g`adir-budir buyumlarda esa ular aksincha bo`ladi.

Yoritilgan gips kub va piramidada yorug`-soyani taqsimlanishi har xil bo`ladi. Chap tomondan tushayotgan yorug`lik nuri kub va piramidaning qirralarini turlicha yoritadi. Yorug`lik manbaiga yaqin bo`lgan qirra nihoyatda kuchli yorishadi, qolganlari esa unga nisbatan xiralashib boradi.

Tasvirlash jarayonida yorug`-soyani nihoyatda sinchiklab tahlil etish, taqqoslash ishning samarali yakunlanishiga olib keladi.

Hajmdor shaklga ega bo`lgan har bir buyum nafaqat yorug`-soyada, balki turli ranglar ta'sirida ham o`z rangini o`zgartiradi. Yorug`-soya «gradatsiyasi» – yorug`lik, yarimsoya, shaxsiy soya, reflekslar, turli ranglar tusiga ega. Buyumning yoritilgan qismi (rang) ma'lum nurlarni o`ziga qabul qilib, ma'lum bir tusni hosil qiladi. Yorug`lik oynadan tushayotgan xonadagi bo`lak (qism) sovuq tusga ega. Sun'iy yoritish hamda quyosh nuri esa xona bo`lagiga issiq tus baxsh etadi.

Sovuq tUSDagi xona bo`lagining soya qismi, soyaga qarama-qarshi bo`lib issiq tusda ko`rinadi. Shu bilan birga soyadagi buyumlarga atrofdan yaqin buyumlardagi refleksi (aks)lar ta'sir ko`rsatib buyumlar rangini o`zgartirib boshqa tuslar hosil qiladi. Quyosh nurida buyumlardagi shaxsiy va tushayotgan soyalarning sovuq tuslarini kuzatish mumkin. Biroq, bu yerda ham, atrofdagi jismlardan taralayotgan reflekslar sababli issiq tuslarni ko`rish mumkin.

Ma'lumki buyumdan tushayotgan va shaxsiy soyalar atrof muhitdagi buyumlarning reflekslari bilan bog`liqdir. To`g`ri tasvirlangan reflekslar shakl hajmini ifodalashga, yorug` muhitning buyumlar orasidagi rang-barang mutanosiblikning ko`rsatilishiga katta yordam beradi. Reflekslarning kuchi, tasvirlanayotgan buyumning moddiy jihatiga (xira, yaltiroq, shaffof shishali) hamda yaqin atrofdagi buyumlarning yorqinligiga bog`liqdir. Misol uchun chinni choynakning soya qismida aytaylik sariq olma turibdi, bu holatda choynakning to`q soyali qismida sariq tusdan refleks (aks) ko`rinadi.

Silliq, yaltiroq jismlar kuchli aks etuvchi va rangli blik-shu`la hamda reflekslarga boy bo`ladi; g`adir-budir, xira jismlar nurlarni sindiradi, yorug`-soyani o`ta mayin va ravon chegaralanishi bilan farqlanadi.

Shakldagi tuslarning rang-barang xilma-xilligi yana ranglarning kontrats (qarama-qarshi) munosabatlariga ham bog`liq bo`lib, bular ranglarning issiq-sovuqligidan kelib chiqadi: shakli bo`yicha issiq tustilarga hamisha sovuq tuslar hamroh va aksincha. Yashil muhitda joylashgan holis rangdagi jismlar issiq rangni hosil qiladi, qizilda esa sovuqdir va yashil bo`ladi. Agarda qarama-qarshi ranglar qizil bilan yashil, sariq bilan ko`k yonma-yon qo`yilsa ranglarning bir-biriga nisbatan jarangdorligi kuchayadi. Ranglar tutashgan joyda o`zaro zid chekka qarama-qarshi chegara paydo bo`ladi. Sovuq to`q tuslar och issiq tustlarni, issiq to`q tuslar esa sovuq och ranglarni kuchaytiradi. Yana shuni hisobga olish zarurki, xilma-xil «qora» bo`yoqlar issiq va sovuq tustlarga egadir.

Fazo. Tasvir tekisligidagi fazo xuddi jismlarni hajmini tasvirlashdagi kabi qalamtasvir perspektivasini to`g`ri qo`llab qurish bilan ko`rsatiladi. Agar jismlar va joylar fazoviy muhitda (masalan, manzarada) perspektiva qonun-qoidalariga amal qilmay tasvirlangan bo`lsa, xavo perspektivasidagi rangli va tusli tasvir elementlari fazoni mukammal ko`rsatib bera olmaydi. Yaqinda va uzoqda joylashgan jismlar, joylarni (natyurtmorta ham, manzarada ham) qurilishini kuzatuv perspektivasiga qat`iy amal qilgan holda, tasvirlash lozim.

Borliq – fazoni ko`rsatishda narsalarni uzoqlashgan holatdagi rang va tus o`zgarish qonuniyatlariga ma`lum darajada amal qilib tasvirlash kerak (havo perspektivasi). Masofaga qarab buyumlarning perspektiv kattaligi o`zgarganligi kabi, uzoqlashgan sayin uning rangi ham o`zgarib ko`rinadi.

Masofa uzoqlashgan sari birinchi navbatda rangning yorqinligi pasayadi. Uzoqdagi daraxtlarning ranglari yaqindagiga nisbatan xolis-notiniq bo`lib qoladi. Masofaga bog`liq holda tus ham, yorug`lik ham o`zgaradi. Och jismlar uzoqlashganda to`qlashadi, to`qlari esa ocharadi, xira tortadi.

Bunday o`zgarishlarga havoning qandaydir zichligi sabab jismlardagi rangli nurlarning o`tishi qiyinlashadi. Bundan tashqari bizning qarashimiz va uzoqdagi jism orasidagi hira shaffof havo ko`pincha havoranglilik xususiyatida bo`ladi. U

uzoqlashgan jismlardagi ranglar bilan qo`shilib, ularga ko`kintir tus beradi va soyalarini ochartiradi.

Shunday qilib uzoqlashganda barcha ranglar yorqinligini yo`qotib, havorang yoki ko`kintir tusga kiradi, soyalari ocharib, och joylari to`qlashar ekan, bunda rang va tusning farqlari kamayadi, qarama-qarshi ranglar kuchsizlanadi, jism chiziqlari, ularning hajmi o`z aniqligini yo`qotadi.

Uzoqlashish va yorug`likka bog`liq holda, daraxtlarning yam-yashil rangidagi o`ta nozik o`zgarishlarni rus rassomi I.I. Shishkinning «O`rmon ufqlari» asarida ko`rishimiz mumkin. Yaqindan ko`rinayotgan daraxt va o`t-o`lanlarning yorqin issiq yashil rangdan, uzoqlashgan sari sovuq kulrang-havorang rangga o`tishini sezish mumkin. Rassom asarida fazo o`ta ravon chuqur ichkariga kirib ketgandek tasavvur hosil qiladi. Bundan shunday xulosa qilish mumkin-ki, rassom fazoviy perspektivani o`z asarida nihoyatda mohirlik bilan tasvirlay olgan.

Manzarani tasvirlashda yosh rassom yuqorida bildirilgan fikrlardan o`z amaliy faoliyatida samarali foydalansa maqsadga muvofiq bo`ladi.

Tasvirda fazo sifatlarini namoyon etish yo`lidan yana biri to`g`ri «shtrixlash» va bo`yoq surtmasidir. Old qatorda joylashgan jismlar chiziqli ishlovi aniqroq va zichroq, bo`yoqlar esa quyuk va yorqinroq bo`ladi. Uzoqdagi tasvir yumshoq va ochroq shtrixlanadi, bo`yoqlar esa suyuqroq va xiraroq beriladi.

Materiallik. Surat tekisligida tasvirlanayotgan jismlarning materialligi dastlab yorug`-soya xususiyati bilan ko`rsatiladi. Turli materiallardan tashkil topgan buyumlar o`ziga xos yorug`-soya xususiyatlariga ega. Silindr shaklidagi gipsli jism yorug`ligi yarim soya, soya, refleksga o`ta nafislik va ravonlik bilan o`tib boradi. Silindr shaklidagi yashil idish yorug` soyaning chegarasiga ega emas. Uning shaklini faqatgina «blik» – shu`la va «refleks»lar aniqlab beradi. Bu narsa metall jismlarga ham aloqadordir. Agarda qalamtasvir yoki rangtasvirda yorug`-soyaning ana shu o`ziga xos qoidasiga qat`iy amal qilinsa jismlarning qanday ashyodan ekanini aniq bilish, ko`rish mumkin (gipsli, shishali, metalli, taxtali va boshqalar).

Material xususiyatlari.

Bundan tashqari, yanada muhimroq shartlardan biri, qalamtasvir yoki rangtasvirda jismlarni satxi ashyo xususiyatini xaqqoniy tasvirlashda qo`yilmaga mos ravishda ranglar va tus munosabatlarini bera olishdir. Qalamtasvir yoki ranglavxadagi tus va ranglarning farqlari (munosabatlari) qo`yilmadagi munosabatlarga mos bo`lmog`i darkor. Atrof muhitdagi jismlarni materiallik sifatlarini ko`rishda bizning ongimiz faqatgina uning rangi va yorug`-soyasining xarakterigagina emas, balki tus va rang munosabatlari (farqlari)ni ham sezish qobiliyatiga ega. Agarda soya-yorug` xolati, rang va tus munosabatlari qo`yilmaning obrazli ko`rinishiga mos bo`lsa, biz natyurmortdagi buyumlar, yoki manzara obyektlarining ko`rinishilaridagi materiallik xususiyatlarini xaqqoniy ko`rsata olamiz.

Professor A.S. Korolev bu masala to`g`risida quyidagicha fikr bildirgan: «Rangtasvir bu shaklning mustahkamligi, hajmliligi, materialliligi, havoilyigi – bularning hammasini biz qadrlaymiz, rangtasvir asarida haqqoniy qalamtasvir, rang va tus munosabatlarining nihoyatda to`g`ri olinishi asarning yuqori saviyada bajarilganligidan dalolat beradi».

Havaskor rassom shuni yoddan chiqarmasligi lozimki, ijoddagi mohirlikning negizi bu – tus va rang munosabatlari bilan tinmay ishlay bilishdadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdirasilov S., Tolipov N. Rangtasvir. Toshkent. Bilim, O'MKXTM, 2005.
2. Vinner A.V. Materiali i texniki jivopisi. M. 1962 yil.
3. Gusev V.N. Akvarelniye kraski. M. 1979 yil.
4. Boymetov B., Abdirasilov S. Chizmatasvir. T.: «G'.G'ulom nomidagi nashriyot-manbaa ijodiy uyi», 2004.
5. Abdirasilov S., Tolipov N., Oripova N. Rangtasvir. T.: O'zbekiston, 2006.
6. Xudoyberdiyev, M. (2021). “Manzara rangtasvirini” o ‘qitishda talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning usullari. Журнал музыки и искусства, 2(2).
7. Жабборов, А. Ж., & Пардаев, Б. А. (2020). Обучение в рамках технологического и трудового образования. Научное знание современности, (1), 19-22.